

A TANULÓK VISZONYA A TANÍTÁSI ÓRA SZÁMONKÉRŐ RÉSZÉHEZ

(Neveléslelektani tanulmány.)

Írta: ZSÁMBÉKI LÁSZLÓ

»A kikérdezésnél lehet a leggyakrabban megfigyelni a pszichológiai ismeretek hiányát, vagy azoknak semmibevevését... Ez pedig mindig súlyos pedagógiai hibákhoz vezet.« (Zajcsenko.)

Az oktatás kettős folyamat, s nemcsak annak vizsgálata szükséges az itt felmerült hibák okainak kutatása során, hogy mit tesz a nevelő, hogyan oktat, hanem azt is fel kell tárnunk, mi megy végbe eközben a tanuló tudatában, hogyan viszonyul a nevelő szándékaihoz, tevékenységéhez. Az oktatás eredményessége nem csupán az oktatás eljárásainak, módszereinek helyességétől függ, hanem nagymértékben múlik azon is, mennyiben pozitív, esetleg negatív a tanuló kapcsolata ehhez a folyamathoz, milyen módon vesz részt a tanuló ebben a folyamatban. Ez a kettő természetesen dialektikusan összefügg.

Didaktikai szakirodalmunk az ismeretek számonkérését, az oktatásnak ezt a fázisát csaknem kizárólag didaktikai és módszertani szempontból elemezte. Vizsgálta a tanár kérdezési módszerét a kérdések helyessége, érthetősége, szabadsága szempontjából, feltárta a számonkérés felépítésének különféle formáit stb. Igen kevés szó esett azonban az ismeretek ellenőrzésének didaktikája és metodikája mellett ennek a folyamatnak a pszichológiai sajátosságairól.

A következőkben az oktatási folyamatnak ezt a mozzanatát abból a szempontból vizsgáljuk, milyen a tanulók viszonya ehhez a tevékenységhez, s ennek milyen nevelési következményei vannak.

Ha a tanítási óra számonkérő részét abból a szempontból figyeljük, hogyan viszonyulnak ehhez a folyamathoz a tanulók, elsősorban az tűnik fel, hogy milyen jelentős különbség van ezen a téren az alsó osztályok (az ún. »alsótagozati« osztályok) és a felső osztályok (az ún. »felsőtagozati« osztályok) tanulói között.

Az alsó osztályokban a »felelés«, vagyis az ismeretek ellenőrzésében való részvétel a hozzászólás joga, versengés tárgya. A tanulók ezekben az osztályokban nagy lelkesedéssel vesznek részt a számonkérés munkájában. Irigyek arra, aki felelhet, s majd kiesnek a pádból azon igyekezetükben, hogy ők is szóhoz juthassanak.

Ez a kép a felső osztályokban jelentősen megváltozik. Itt a »felelés« gyakran olyan kellemetlen szerep, amely elől a legtöbb tanuló menekülni igyekszik. Az óra számonkérő része ezekben az osztályokban a »drukkolás« időszaka, s a tanulók közül sokan boldogan sóhajtanak fel a számonkérés befejezésekor.

Az egészséges állapot az, amelyben a tanulók jognak tekintik a felelést, a múlt tanítási óra anyagának felidézésében való részvételt, s lelkesedve, versengve igyekeznek ebbe belekapcsolódní.

Mi az oka annak, hogy a felsőbb osztályokban ez az egészséges helyzet megváltozik? — Ha megfigyeljük azt, hogy hol és hogyan következik be ez a változás, megtaláljuk a feleletet a miertre is.

Körülbelül az általános iskola V. osztályától, pontosabban kifejezve a szakrendszerű tanítás uralkodóvá válásától figyelhető meg ez a változás. Úgy látszik, mintha itt volna a fordulópont. Azokban az osztályokban, ahol még elmosódnak a tanítási óra részei, ahol a számonkérés még nem különül el határozottan az új anyag megbeszélésétől, ahol a tanító és a tanuló beszélgetése még kötetlenebb, még családiasabb, ott a tanuló számára nem kellemetlen kötelesség a felelés. Azokban az osztályokban azonban, ahol szakrendszerű tanítás folyik, ahol a tanárok váltogatják egymást, ahol a tanítási óra jobban tagolódik, a számonkérési rész is élesebben elkülönül, az ismeretek növekvő mennyisége és mélyülő minősége folytán komolyabb követelményeket is támaszt a tanulókkal szemben. Ez már bizonyos mértékben fékezően hat a tanulók aktivitására. Ehhez még hozzájárul, hogy a felsőbb osztályokban az a tanár, aki túlzottan szigorú az elmúlt órán tárgyalt ismeretek ellenőrzésében, végleg elrontja az alsó osztályokban kialakult helyes viszonyt. Sok felső osztályban kínos kihallgatássá válik az az órarész, amelyben a tanár ellenőrzi a tanulók ismereteit.

Ez a kép azonban korántsem általános. Találunk a felső osztályokban, a szakrendszerű tanításnál is olyan tanárt, akinél a tanulók lendülettel és lelkesedéssel vesznek részt megszerzett ismereteik ellenőrzésében.

Általában a mennyiségstant emlegetik, mint olyan tantárgyat, amely a legkevésbé vonzza a tanulókat. A mennyiségtan óra ellenőrző, számonkérő része tehát az a terület, ahol legkevésbé számíthatunk arra, hogy ehhez a munkához a tanulók pozitívan viszonyulnak. Mégis pl. a szegedi pedagógiai főiskola gyakorló általános iskolájának több felső osztályában megfigyeltük, hogy a mennyiségtan óra számonkérő részében a tanulók egymással versenyezve igyekeztek szót kapni. Egyesek alig bírtak a helyükön maradni türelmetlenségükben, hogy felelhessenek. Nagy érdeklődéssel kísérték társaik beszámolóját, akik a feladat megoldásának különböző lehetőségeit fejtegették. A tanárnak nem kellett feleletre buzdítania őket, hanem inkább fékeznie kellett a tanulók lendületét, csillapítania buzgalmukat.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a szakrendszerű tanításnak egyáltalán nem szükségszerű következménye az, hogy a tanulók a számonkérést kellemetlen tehernek tekintsék.

Hogyan romlott el mégis a helyzet a tanárok egy részének óráin?

Amint már említettük, a tanulóknak a számonkéréshez az alsó osztályokban még meglévő pozitív viszonyát a tanárok egy része helytelen számonkérő módszerekkel megváltoztatja, a számonkéréssel szemben negatív magatartást ébreszt a tanulóknak. Nem egy pedagógus a felettetést büntetesként is alkalmazza.

Az általános iskola osztályaiiban tanító nevelőknél sok helyen még ma is megfigyelhető az az eljárás, hogy a »vigyázó« által a táblára írt »rosszakat« felelteti elsősorban a nevelő. Természetes azután az, hogy az ilyen felettetésnél, akár tudatosan, akár ösztönösen, a nevelő arra törekszik, hogy »megfogja«, »beszekundáztassa« a rendetlenkedő tanulót, vagy legalább is alaposan »megnyaggassa«. Milyen büntetés is lenne az az óra előtti rendetlenkedőknek, ha jó jegyet kapnának. Nem csodálható, hogy az ilyen nevelő óráin a tanulók előtt a számonkérés ellenszenvessé válik.

Olyan esetet is megfigyeltünk, hogy miután a folyosóügyeletes nevelő sikertelenül zavarta le az udvarra a folyosókon megbúvó tanulókat az óra-közi szünetekben, munkája eredményesebbé tétele céljából végül is egészen különleges »módszert« választott. Azokat a tanulókat, akiket a folyosón talált, »feleltetni« kezdte. Természetesen igen nehéz kérdéseket adott fel nekik. Így azután elérte azt, hogy pusztá megjelenésére kiürültek az iskola folyosói, mindenki iparkodott lefelé az udvarra. Magától értetődő, hogy ennek a nevelőnek a tanítási óráin is kínos kihallgatás légköre telepedt a tanulókra az óra számonkérő részében.

A sokféle mozzanat közül különösen kiemelkedik a tanár türelmetlenségének, illetőleg türelmességének jelentősége. Vannak a nevelők közt olyanok, akik nem tudják nyugodtan végighallgatni a tanulót, többször félbeszakítják, befejezik a gondolatot a tanuló helyett, s sokszor felhívják jelentkezésre a többi tanulót, mielőtt meggyőződtek volna arról, hogy a kérdezett tanuló valóban nem tud a kérdésre válaszolni. Ez a türelmetlenség sokszor igazságtalanságra vezet. Lassú gondolkodású tanulóknál is gyors feleletet vár a tanár, s ha ezt nem kapja meg, igazságtalanul vádolja a tanulót figyelmetlenséggel vagy tudatlansággal. — De nemcsak a türelmetlenségnek van kára, hanem a helytelen türelemnek is. Azt is megfigyeltük, hogy egyes tanárok »türelme« már az elnézésbe csap át. A történelem-órák egyikén, a számonkérés alkalmával a felelő tanuló szemmelláthatóan nem tudja az anyagot. A tanár azonban mindenáron összefüggő feleletet kívánt tőle. A tanuló dadogott. A tanár eleinte nem akart beleszólni, végül is állandóan kérdezett, s megmondta, amit a tanuló nem tudott, vagy más tanulókat vont be a feleletbe. Így a felelet kb. öt percig elhúzódott, s a végén a tanuló azzal a tudattal ment a helyére, hogy tulajdonképpen tudott felelni. A nevelő tehát ellenkező eredményt ért el a faggatással. Az is elő szokott fordulni, hogy a nevelő saját magát is megtéveszti, azt is a tanuló érdeméül tudja be, amit ő mondott, s jó jegyet ad a tanulónak.

Más alkalommal, földrajz órán, a felelő tanuló a térképnél annyira tájékozatlan volt, hogy társai is felzúgtak ostobaságain. A tanárnő így intette le a felháborodott osztályt: »Meg tudja ő mutatni, csak kicsit zavarban van.« Természetesen olyan eset is előfordulhat, hogy a tanuló zavarában téveszti el, kavarja össze az ismereteket, de ennél a tanulónál, amint ezt az egész osztály világosan látta, nem ez volt a helyzet. A tanítási óra

után a tanárnő — kérdésünkre — bevallotta, hogy ő is látta a tanuló készségtelenségét, de »jószívúságból« tette ezt a kijelentést, hogy a tanulót »bátorítsa«. — Nem vitás, hogy a gyenge tanuló bátorítása megfelelő helyen és esetben igen fontos és helyes nevelői magatartás, — de az sem vitás, hogy az ilyen »bátorítás« ellenkező eredményre vezet. Az ilyen bátorítás után a tanuló legközelebb sem készül el, s ha akadozik, vagy nem tud, azt fogja válaszolni: »Tudom, csak most zavarban vagyok.« — Hiszen maga a tanárnő adta a »tippet«.

A türelmes magatartás tehát nem azonos az elnézéssel, a túlzott szigorúságtól való tartózkodásnak nem kell szükségképpen liberalizmussá válnia.

Megfigyeltük azt is, hogy egyes nevelők a felszólított tanulóhoz intézett kérdés mellé különféle toldalékokat tesznek. Pl. »Vigyázz! Most önállóan fogsz felelni, és ez jegyre számít!« Az ilyen magatartás mind didaktikai, mind pszichológiai szempontból helytelen. A tanulónak mindig önállóan kell felelnie, sohasem szabad sugásra vagy puskázásra támaszkodnia, és végeredményben minden felelete »számít« az érdemjegy szempontjából. Az ilyenféle nevelői magatartás tehát, amelyben a tanár külön figyelmezteti a tanulót a felelet utáni osztályzásra, a tanulóban azt a véleményt váltja ki, hogy most a tanár az ő feleletét különös szigorúsággal figyeli és értékeli. Ez természetesen felesleges és károsan növeli a tanulóban a felelés hatására keletkező izgalmat, s ezzel növeli az emlékezet munkájának nehézségét is.

Ugyanilyen helytelen toldalék a következő. A tanár feladja a kérdést, s rövid szünet után ezt mondja: »No nézzünk egy jobb tanulót!« — s ezután szólítja meg a felelésre kiválasztottat. Vagy a kérdés elhangzása után a következőket teszi hozzá: »Ezt talán még X. Y. is meg tudja mondani.« — Helytelen, ha a tanár az osztályt a jó tanulók és rossz tanulók kasztjára bontja szét, vagy egyes tanulókat beskatulyáz jó vagy rossz tanulónak. A tanár sohasem tudhatja előre, hogy esetleg nem egy »rosszabb tanulónak« tartott növendéke válaszolja-e meg helyesebben a feltett kérdést, esetleg egy »jó tanulót« lefőzve. Ez pedig a gyakorlatban gyakran megtörténik.

Eppen azoknál a tanulóknál, akik gyengébbek, s akikről »úgy gondolja« a tanár, hogy »talán meg tudják mondani« a helyes feleletet, nem szabad a tanárnak ezt a véleményét a tanuló előtt kimutatnia, mégkevésbé hangsúlyoznia. Ebben a toldalékban olyan fajta lenézés, lebecsülés szerepel, amely könnyen gúnyolódásnak fogható fel, vagy abba csap át. Az a tanuló, akit a tanár így megbélyegez, semmiképpen sem fog ettől önbizalmat kapni. Már pedig a nevelés egyik fontos feladata, hogy a tanulók önbizalmát állandóan fokozza, erősítse.

Találunk olyan nevelőket, akik fegyelmező eszköznek használják az ismeretek ellenőrzését. Úgy akarnak tekintélyt szerezni, fegyelmet tartani, hogy a tanítási óra elején történő számonkérést halálos csendben, a tanulókat rettegettségben tartva, kegyetlenségig menő szigorral vezetik. — Mások ingerült türelmetlenségükkel, mindenféle segítő jóindulat szándékos kikapcsolásával a merev ellenőrzés légkörét teremtik meg. Nem csodálható azután, hogy az ilyen nevelők óráin a tanulók a számonkérést, az ismeretek ellenőrzését kellemetlen kötelességnek tekintik, amely elől menekülni igyekeznek. A kihallgatás jelleg teszi ellenszenvessé ezt az órarészt, amely pe-

dig helyes vezetés mellett, ugyanolyan munkalázzal teli, kedvelt tevékenység lehet a tanulók előtt, mint az új ismeretek felfedezése, új összefüggések és kapcsolatok vadászásának izgalmas folyamata.

Az eddigiekben vázoltuk azt, hogyan és miért válik sok esetben az ismeretek ellenőrzése, a tanítási óra számonkérő része ellenszenvesé a tanulók előtt. Nézzük most ennek következményeit.

Amennyiben az ismeretek ellenőrzésének folyamata ellenszenves a tanulók előtt, ezek tudásukat sem képesek kellőképpen feltárni. Abban az esetben ugyanis, ha a számonkérés a tanulóban kellemetlen érzelmeket kelt, ezek a hatások bizonyos mértékben megzavarják a tanulók magasabb idegtevékenységének folyamatát, a serkentés és gátlás egyensúlyát. A kellemetlen emocionális hatások, és ezeknek emléknymóta gátlást indukál a tanulóban a második jelzőrendszer területén. A feltételes idegkapcsolatok törvényei szerint a számonkérés időpontjának bekövetkezése és mindazok az állandóan visszatérő (ismétlődő) ingerek, — a tanár jegyzeteinek elővétele vagy az osztálynaplóban való keresgélés, az első felszólítás stb. — amelyek a számonkérés folyamatának technikai mozzanatait alkotják, feltételes reflexként kiváltják az előzőleg hozzájuk kapcsolódó kellemetlen érzéseket. Így következik be az, hogy ha az eredeti, kiváltó inger (büntetésjelleg, a tanár túlzott szigorúsága stb.) egyes esetekben el is marad, a számonkérés iránti ellenszenv, következményeképpen az emlékező gátló túlzott izgalom, vagy egyéb gátló tényező hatása akkor is jelentkezik. Ez néha a tanulóra ránehezülő hangulati jellegű, általános, kellemetlen közérzetté válik. Sokszor a tanuló nem is tudja megindokolni miért — hiszen a tanár aznap éppen nyugodt, esetleg barátságos — mégis a számonkéréskor olyan gátlás alá kerül, vagy izgalomba jő, hogy a megtanult ismeret helyes felidézésére képtelen. Ahogyan egyik tanuló ezt megfogalmazta: »nem tudom miért, de nagyon izgulok, és még amit tudtam, azt is elfelejtettem X. tanár óráján«.

A számonkérés kellemetlen légköre tehát megakadályozza az ismeretek objektív ellenőrzését. Az a kép, amit a tanár ilyenkor szerez a tanuló tudásáról, hamis.

Az ismeretek ellenőrzésének olyan eseteiben, amikor a nevelők helytelen eljárásaikkal a tanulóban ellenszenvet keltenek ezen tevékenység iránt, nemcsak az ismeretek ellenőrzésének és reális értékelésének lehetősége kerül veszélybe, hanem a nevelés is károsodást szenved. A számonkérés ugyanis igen nagy jelentőségű a munkára nevelés szempontjából. A tanuló legfőbb munkája a tanulás. Az ismeretek folyamatos ellenőrzésének nevelési hatása, hogy a tanulót állandó, rendszeres munkára serkenti. A szocialista munkára nevelésnek azonban fontos elve az, hogy nem kényszermunkára, hanem alkotó, örömteli munkára kell nevelnünk. Nem helyes tehát, ha a tanulók azért tanulják meg a »leckét«, mert az iskolában ebből »felelniük kell«, s ha nem tudnak, különböző kellemetlenségeik származnak belőle. Azt kell elérnünk, hogy a tanulók magának a tananyagnak ismeretért tanuljanak, s az ellenőrzésben szívesen vegyenek részt.

Kiváló nevelőink arra törekszenek, hogy a tanulók előtt az ismeretek ellenőrzésében való részvétel kívánatos legyen. Ezt annak a tudatnak kialakításával igyekeznek elérni, hogy a felelés nem kellemetlen kötelesség (különösen nem büntetés), hanem a tanulás munkájának szerves része.

Az alsó tagozatban működő tanítók inkább azt használják fel büntetésként, hogy a rendetlenkedő, fegyelmezetlen tanulót egy kis időre megfosztják »attól a jogától«, hogy ebben a közös munkában részt vegyen. Az ilyen nevelőmunkát végző tanító óráin jegyeztük fel a következő kijelentéseket: »Nagy Pista egyideig nem vehetsz részt a közös munkában, mert belekibáltál!« — »Nem érdemled meg, hogy felelj!« stb. Ezek a kijelentések jelzik a nevelő helyes magatartását, azt, hogy a felelést jognak tekinti, amelyből kizárja a tanulót, ha erre rászolgált. Az ilyen nevelői magatartás alapján a tanulóknak is hasonló vélemény, nézet, erkölcsi szabály alakul ki. Ők is jognak tekintik a felelést és ragaszkodnak is ehhez a jogukhoz. Helyes magatartással igyekeznek ezt kiérdemelni. Így a nevelő nemcsak azt éri el, hogy a tanulók kedvvel és sikeresebben vesznek részt a számonkérés munkájában, hanem azt is, hogy fegyelmezettebben fognak viselkedni. Tehát nem a büntető felelettel, hanem éppen ellenkezőleg, a tanulóknak a számonkéréssel szembeni helyes magatartásának kialakításával segíti a nevelő a tanítási óra szükséges fegyelmét.

Magától értetődik, hogy ez a nevelői magatartás önmagában, a fentiekhez hasonló kijelentések egyedül nem érhetik el a kívánt eredményt. A helyes eredmény csak olyan nevelőnél következik be, aki egyébként a számonkérést a didaktika szabályai szerint irányítja; akinek kérdései világosak, pontosak, a tanulók életkorának megfelelően érthetőek, problémát nyújtok, feladatot adók; aki türelmesen megvárja a tanulók válaszait, feleslegesen nem avatkozik be feleletükbe, helyesen és igazságosan értékeli azokat stb.

A már említett mennyiségtani óra számonkérő részét a tanár úgy építette fel, hogy a tanulókat maga az ellenőrzés is érdekelje. Előzőleg arra nevelte a tanulókat, hogy a házi feladatok elkészítésénél különféle megoldási lehetőségek után kutassanak. Így ezen az órán is, az írásbeli házi feladat ellenőrzésekor a tanulók szinte versenyezve mutatták be, melyikük fedezett fel többféle megoldási lehetőséget, s valamennyien érdeklődve figyelték tanuló társaik beszámolóit. A tanár úgy választotta ki az otthoni munkára kijelölt feladatokat, hogy az utolsónak kijelölt feladat megoldási lehetőségeinek egyike a tanulóknak problémát okozzon. Olyan helyzet elé állítsa őket, amelyet nem tudnak megoldani, mert a megoldási folyamatban egy eddig nem tanult, ismeretlen elem szerepel. Természetesen a tanár tervében ez az eddig ismeretlen elem a tanítási órán sorrakerülő új ismeretanyag volt. A számonkérés végén (említettük, hogy ez a feladat volt az utolsó) az egyik tanuló valóban szóbahozta azt a bizonyos megoldási lehetőséget, amelyet azonban gyakorlatilag nem tudott kivitelezni az ismeretlen tényező miatt. A tanulók fokozott érdeklődéssel vették tudomásul a tanár bejelentését, hogy ezen az órán megismerik ezt az ismeretlen tényezőt. Ezzel nemcsak érdeklődés keletkezett bennük a tanítási óra új ismereti anyaga iránt, hanem arról is meggyőződtek, hogy ez az új ismeret, illetve ennek elsajátítása fontos számukra. Ezek a tanulók nemcsak a tanítási óra számonkérő részében vettek részt nagy lendülettel, hanem fokozódó aktivitással kapcsolódtak be a tanítási óra további, új ismeretet feldolgozó részébe.

Ha a fentiekhez hasonló módon szervezi meg a nevelő munkáját, akkor a tanulók látják, hogy az ismeretek ellenőrzése, a számonkérés jelen-

tős és hasznos mozzanata az iskolai munkának és egészen más lesz a viszonyuk hozzá. Nem kellemetlen órarésznek tekintik, ahol a szorongás, a feleléstől való félelem uralkodik, hanem olyan tevékenységnek, ahol nem vetélkedés folyik, ki az ügyesebb, szorgalmasabb, ki tud többet.

Megállapíthatjuk, hogy a felsorolt káros kísérő jelenségek, a vallatás-szerű kérdezés, a helytelenül és túlzottan alkalmazott szigorúság, a büntetés-jelleg stb. elfedik és eltorzítják a tanulók előtt a számonkérés igazi feladatát, saját tudásuk helyességének, biztonságának és szilárdságának ellenőrzését, amely pozitív eredmény esetén megnyugvást, sőt önbizalmat nyújt számukra, negatív eredménye — helyes nevelési hatások esetén — viszont lelkiismeretfurdalást okoz, amely a hiányok sürgős pótlására ösztönzi őket. — A számonkérés helyes nevelőhatása azonban csak akkor következik be, ha a nevelők ügyelnek arra, hogy az ismeretek ellenőrzése a tanulók számára ne kellemetlen, kínos folyamat legyen, amely elől menekülni igyekeznek, hanem olyan tevékenység, amely felé törekszenek, amelyben szívesen és érdeklődéssel vesznek részt.